

11-34

Є. К. НАХЛІК

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

3

ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Серія 6 «Література і мистецтво», № 5

Тематичний цикл

«ЛІТЕРАТУРА»

стор 12-31
стор 34-37

Є. К. НАХЛІК,

кандидат філологічних наук

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

До 170-річчя від дня народження

Дж-ч

БН 15357

НБ ПНУС

bn16357

БІБЛІОТЕКА
КИЇВ 1989

ББК 83.3Ук1
Н34

Нахлік Є. К.

Н34 Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дня народження.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1989.— 48 с.— (Сер. 6 «Література і мистецтво»; № 5).

Розповідається про складний і суперечливий життєвий і творчий шлях визначного українського письменника XIX століття Пантелеймона Куліша. Дається оцінка його культурно-громадської і літературної діяльності. Розрахована на широке коло читачів.

Н 4702590100—058
М281(04)—89 79—89

ББК 83.3Ук1

Рецензент: доктор філологічних наук М. Г. Жулинський
Редактор: А. В. Жихорська

ЗМІСТ

Життєвий шлях	5
Епічна проза	11
Лірична та ліро-епічна поезія	19
Драматургія	39
Переклади та переспіви	46

Рассказывается о сложном и противоречивом жизненном и творческом пути видного украинского писателя XIX века Пантелеймона Кулиша. Дается оценка его культурно-общественной и литературной деятельности.

Рассчитана на широкий круг читателей.

ОБЩЕСТВО «ЗНАНИЕ» УКРАИНСКОЙ ССР
Серия 6 «Литература и искусство», № 5

Евгений Казимирович Нахлик

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛИШ

К 170-летию со дня рождения

(На украинском языке)

КИЕВ

Художник Г. І. Волинець. Молодший редактор О. В. Лушнієнко. Художньо-технічний редактор Я. О. Гулько. Коректор В. С. Слива.

Здано до набору 31.03.89. Підписано до друку 26.04.89. БФ 36889 Формат 84×109/32. Папір газетний. Гарнітура літературна. Високий друк. Ум. друк. арк. 2,52. Ум. фарбовідб. 2,84. Обл.-вид. арк. 2,92. Тираж 22 538 пр. Зам. № 441. Ціна 15 к.

Товариство «Знання» Української РСР, 252005, Київ-5, вул. Червоноармійська, 57/3. Друкарня ордена Леніна комбінату друку видавництва «Радянська Україна», 252006, Київ-6, вул. Анрі Барбюса, 51/2.

© Товариство «Знання»
Української РСР, 1989

Не забудеш мене, поки віку твого, моя нене
Вкраїно, поки мова твоя голосна у піснях, як срібло чисте
дзвонить.
На що глянеш, усюди агадаеш твого бідолоашного
сина;
Туподумство людське, моя нене, від тебе його
не заслонить.

(П. Куліш. На чужій чужині)

Культурна і громадська діяльність Пантелеймона Куліша своєю багатогранністю гідна подиву: з 40-х майже до кінця 90-х рр. XIX ст. він виступав як прозаїк, поет, драматург, літературний критик та історик літератури, перекладач, фольклорист, етнограф, публіцист, історик, мовознавець, редактор і видавець*. Він був допитливим дослідником, ідеологом, але насамперед — талановитим майстром слова. І. Франко назвав П. Куліша «одним з корифеїв нашої літератури»¹, «перворядною зіркою в нашому письменстві» (32, 169). Українське літературознавство 20-х — початку 30-х рр. найбільший інтерес з усіх дожовтневих письменників (після Шевченка) виявляло до Куліша. Увага до цієї колоритної, у чомусь навіть екстравагантної постаті відроджувалася і в 60-х рр. І сьогодні Панько Омелькович, як він сам себе називав, викликає чимале зацікавлення у читачів і дослідників.

Чим пояснити таку притягальну силу духовної спадщини й особистості Куліша? Насамперед, думається, тим, що в його численному творчому доробку наскрізною є проблема національної і соціальної долі українського народу, його мови та культури. Куліш був одним із фундаторів національної самосвідомості українців, не байдужим і до соці-

* Частина праць П. Куліша підписана псевдонімами: Панько Казюка, Петро Забоцький, Іродчук, Павло Ратай, Панько Хуторний, Хуторянин, Т. Необачний та ін.

¹ Франко І. Я. Michał Grabowski, jego pisma krytyczne i pojęcia polityczne // Збір. творів: У 50 т.— К., 1982.— Т. 33.— С. 293. (Далі посилаємось на це видання в тексті, вказуючи першою цифрою том, другою — сторінку).

альних потреб народу, бо, як відзначав І. Франко, «завжди звертав увагу на простий люд, на його пісні й оповідання, на його життя і злидні, на потребу протидіяти цим злидням і працювати для освіти простого народу» (28, 204). Як письменник-мислитель, він порушив кардинальне питання людської історії — про співвідношення гуманістичної моралі і класових, національних та особистих інтересів, наголосивши при цьому на пріоритеті загальнолюдських цінностей. Палкий прихильник свободи, він застерігав проти її ототожнення із сваволею, анархією, акцентував на необхідності суспільного порядку і вихованні культури людського співжиття. Сама тогочасна дійсність змушувала Куліша повсякчас замислюватися над шляхами досягнення справедливих міжнародних взаємин. Він гостро відчув потребу в опануванні рідним народом загальноєвропейської культури при збереженні своєї національної самобутності (на початку ХХ ст. естафету від нього підхопили «неокласики» — М. Рильський, М. Зеров, П. Филипович — і М. Хвильовий). Письменника-«хуторянина» турбувала проблема взаємодії природи й цивілізації, з руссоїстською далекоглядністю він застерігав від захоплення урбанізацією і розриву зв'язків людини з природою, услід за Г. Сковородою підніс до ідеалу єдність моралі та інтелектуально-технічного поступу («праведність із розумом глибоким»). Уявляючи собі поета не інакше, як поборником істини, незалежним ні від юрби, ні від кон'юнктури властей, Куліш палко вірив у його благородне покликання, у те, що Слово врятує світ.

Автор соціально-історичного роману «Чорна рада», поетичних збірок «Хуторна поезія» та «Дзвін», «Драмованої трилогії» виступив новатором в українській прозі, поезії, драматургії. Він одним з перших заклав камені у підмурівок сучасного українського віршування.

Куліш одчайдушно шукав правду-істину, і не раз його духовні метаморфози були несподіваними, навіть парадоксальними, з точки зору буденної логіки — незбагненними. За життя це відштовхувало від нього друзів і колег, а по смерті ж, навпаки, приваблювало дослідників. За словами І. Франка, «для історика власне ота хиткість Кулішева, ота пристрасть, оте вічне шукання якихсь нових ідеалів, нових богів і нової віри лишилося характерним і навіть симпатичним об'явом його великого, хоч недужого духу» (33, 234).

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 8 серпня (27 липня) 1819 р. в містечку Воронежі колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині Шосткинського району Сумської області). Батько його, Олександр Андрійович, — виходець з давнього козацько-старшинського роду, але в царській адміністративній системі не мав ніякого чину, тому й утратив звання дворянина. Був заможним, роботящим хліборобом, майстром на всі руки. Перша його дружина померла ще молодою, і він пов'язав своє життя з Катериною, дочкою козацького сотника Івана Гладкого. Пантелеймон був у них сьомою чи восьмою дитиною (старші сини й дочки помирали в ранньому віці).

У хаті Кулішів, які жили на хуторі під Воронежем, панував старосвітський побут, у пошані були народні традиції і фольклорне слово. Пантелеймон ще змалку відчув красу народного мистецтва, особливо завдяки матері, яка хоч і не навчилася грамоти, але знала силу-силенну українських приказок і пісень, гарно співала.

Значний вплив на Панюшу здійснила й високоосвічена пані-«ідеалістка» з сусіднього хутора Уляна Терентіївна Мужиловська, його духовна «мати», яка причарувала підлітка душевним аристократизмом, надихнула його високими книжними ідеалами. Саме вона наполягла, щоб здібного хлопця після повітового училища віддали на навчання в гімназію, а не на службу до повітового суду, як того бажав батько. Через багато років вдячний Пантелеймон Олександрович з любов'ю відтворив її образ у повісті «Історія Ульяны Терентьевны» («Современник». — 1825. — Т. 34). А про свій побут під час перших місяців навчання в Новгород-Сіверському училищі розказав в автобіографічній повісті «Феклуша» («Русская беседа». — 1856. — № 3). З підліткових спостережень Куліша склалася ще одна його повість з циклу «Воспоминання детства» — «Яков Яковлевич» («Современник». — 1852. — Т. 35) — про низький рівень навчання в Новгород-Сіверському училищі та його дивакуватого вчителя.

У гімназії Пантелеймон написав свій перший літературний твір — «Циган», що є обробкою уривка з народної казки, почутої з уст матері («Циган» був опублікований в альманасі «Ластівка», 1841).

У 1834 р. Куліш здійснив невдалу спробу вступити до Київського університету. Після того працював у канцелярії Ніжинського ліцею, домашнім наставником панських дітей. Нарешті 1837 р. він став слухачем лекцій у Київському уні-

верситеті — спочатку на словесному, а згодом на юридичному факультеті. Однак незабаром здібний юнак був відрахований з числа студентів, бо не мав документів про дворянство; щоправда, йому дозволили відвідувати лекції як вільному слухачеві.

Завдяки інспекторові шкіл М. Юзефовичу Куліш, не будучи випускником університету, зміг влаштуватися викладачем у лучьке дворянське училище, потім перевівся у київське, а згодом працював у гімназії в Рівному. На той час Пантелеймона повністю захопив романтичний рух з його увагою до національної історії, народної творчості, до етнографічних досліджень. Журнал «Современник» 1845 р. опублікував перші розділи його історичного роману «Чорна рада». Тодішній редактор цього часопису, ректор Петербурзького університету П. Плетньов високо оцінив письменницький і філологічний талант Куліша і влаштував його у столиці старшим вчителем гімназії та лектором російської мови для іноземних слухачів університету.

У 1843—1844 рр. Куліш познайомився з В. Білозерським, Т. Шевченком, М. Костомаровим. Молоді патріоти згуртувалися, як згадував Панько Олелькович, навколо «великого задуму — видвинути рідну націю з духовного занепаду, а українського крєпака з неволі духовної і соціальної»¹. У грудні 1845 — січні 1846 р. в Києві виникло Кирило-Мефодіївське братство — таємна політична антикріпосницька організація. Куліш з осені 1845 р. працював у Петербурзі, а тому з кирило-мефодіївцями тільки підтримував листування і мав епізодичні зустрічі. У листах до «братчиків» він радив занебати політику і віддатись культурно-просвітительській роботі, виетупав за мирну проповідь просвітительських ідеалів та християнського гуманізму, за апостольство любові до ближнього, поширення культури і народної освіти, за соціальні реформи.

На той час Куліша та Шевченка єднали дружні взаємини. На весіллі Пантелеймона з вісімнадцятилітньою панною із старосвітського козацького роду Олександрою Михайлівною Білозерською, яке відбулося 22 січня 1847 р., Тарас був за старшого боярина.

За ініціативою П. Плетньова петербурзька Академія наук послала Куліша в закордонне наукове відрядження для вивчення слов'янських мов, історії, культури та мистецтва. Невдовзі після весілля молода пара вирушила в дорогу. З Варшави Куліші писали Шевченкові, щоб він ви-

¹ Куліш П. О. Історичне оповідання // Куліш П. О. Хуторна поезія. — Львів, 1882. — С. 9.

робив собі закордонний академічний паспорт як художник і їхав до них, а грошима вони його забезпечать (Олександра вирішила офірувати на Тарасову освіту все своє віно). Однак у березні 1847 р. таємна поліція Миколи I викрила Кирило-Мефодіївське товариство. Запідозрений у участі у ньому, Куліш був заарештований у Варшаві. Після тримісячних допитів у петербурзьких казематах III відділу його відправили на двомісячне ув'язнення в арештантське відділення воєнного госпіталю, а відтак — на заслання до Тули. Жандарми не довели участь Куліша у Кирило-Мефодіївському товаристві і засудили письменника за «дружні зв'язки» з усіма «братчиками» і за деякі публікації, головним чином «Повість об українском народѣ», надруковану з дозволу цензури в журналі для дітей «Звездочка» і окремою книжечкою (1846). У цьому популярному викладі української історії «високі інквізитори» дощукались багато двозначностей, які могли б спонукати до національно- та соціально-визвольних прагнень, і особливо схопились за фразу про те, що «народові не подоба у крєпацтві бути і що він туманіє від сього»¹.

У Тулі Куліш пробув три роки і три місяці. Спочатку служив у канцелярії губернатора, а потім редагував неофіційну частину «Тульських губернских ведомостей». А заразом вивчав різноманітні історичні матеріали, європейські мови, багато читав — В. Скотта, Ж.-Ж. Руссо, Ч. Дікенса, Дж. Байрона, Р. Шатобріана, Мольєра, античних письменників. І, незважаючи на заборону друкуватись, писав...

У 1850 р. тульський губернатор запропонував Кулішеві скласти альбом на честь царського приїзду. Засланець описав «тульську старовину» і проілюстрував її власними малюнками (він був наділений і хистом художника). Якоюсь мірою через це, а головним чином завдяки клопотанню друзів і дружини, її родичів і у зв'язку з 25-річчям царювання Микола I дозволив авторові повернутись з заслання.

Але заборона друкуватись залишалась. Сподіваючись на її скасування, Куліш на початку 1851 р. подав на рецензію у III відділ утопічний роман «Петр Иванович Березин и его семейство, или Люди, решившиися во что бы то ни стало быть счастливыми». Однак переляканий рецензент назвав висловлені в цьому творі просвітительські думки про позастанову цінність і рівність людей, про моральну вищість простолюду над панством і поміщицьку сваволю та обурення кріпаків «мыслями, приближающимися к комму-

¹ [Куліш П. О.] Жизнь Куліша // Правда. — 1868. — № 25. — С. 299.

низму и социализму»¹. Згодом Панько Олелькович дещо переробив цей роман, дав йому нову назву «Искатели счастья», але опублікував з нього тільки окремі уривки як самостійні оповідання*.

Позбавлений права друкуватись, Куліш змушений був публікувати свої твори анонімно або під прибраними іменами. Зокрема, за підписом «Николай М*» з'явилися Кулішеві твори в редактованому М. Некрасовим «Современнике», «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем» (СПб., 1856, у двох томах). Право друку Пантелеймонові Олександровичу повернули у 1856 р.

З ще більшою енергією взявся він тоді за літературну, дослідницьку та видавничу діяльність. На прохання матері М. В. Гоголя видав шеститомне зібрання творів і листів великого російського письменника (1857). Це видання високо оцінив М. Чернишевський². З фольклорних матеріалів, зібраних ще під час мандрів по Київській губернії у 1844—1845 рр., упорядкував і випустив у світ двотомну фольклорно-історіографічну та етнографічну збірку «Записки о Южной Руси» (СПб., 1856, 1857), де вперше опублікував поему Шевченка «Наймичка» (без зазначення автора, якому ще не дозволено було друкуватись). За словами І. Франка, «в історії української етнографії ім'я Куліша тривко записане його «Записками о Южной Руси» (41, 288). В них Панько Олелькович уперше вжив придуманий ним правопис, який дістав назву «кулішівка». Пропонованою у збірці орфографією закладались основи сучасного українського фонетичного правопису.

У 1857 р. побачила світ Кулішева «Граматка» — український буквар і читанка. А ще Пантелеймон Олександрович сумлінно відредагував і видав першу книгу «Народних оповідань» Марка Вовчка.

Після невдалої спроби відкрити у столиці власну друкарню (вона виявилася нерентабельною) Куліш разом із дружиною вибрався у свою першу кількомісячну подорож по Західній Європі (1858 р.). Повернувшись, хотів видавати у Петербурзі український журнал, але йому не дозволили, тож мусив обмежитися альманахом «Хата» (1860). Тим часом В. Білозерський домігся права на видання в сто-

лиці першого загальноукраїнського часопису «Основа» (1861—1862). Головними співробітниками цього громадсько-політичного та літературно-художнього журналу стали П. Куліш і М. Костомаров. Їм допомагала О. Білозерська-Куліш, яка з 1860 р. виступала з українськими оповіданнями під псевдонімом Ганна Барвінок (рідше — А. Нечуй-вітер).

Наприкінці 50-х — у 60-х рр. Куліш — один з зачинателів української літературної критики, перший український критик-професіонал. Він виступає з літературно-критичними оглядами, статтями про творчість Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, з численними рецензіями¹. Своїми літературно-критичними виступами Куліш вплинув на становлення і розвиток етнографічно-побутової школи (Ганна Барвінок, О. Стороженко, М. Номис) і народницької прози (О. Кониський, Олена Пчілка, Б. Грінченко). Піклуючись про збереження національної пам'яті та вироблення науково-популярного стилю української літературної мови, він пише для народних читачів і друкує в «Основі» «історичні оповідання» (нариси) «Хмельницина» та «Виговщина».

1861 р. Куліш здійснив ще одну подорож по Західній Європі. На батьківщині Данте його відвідала українська муза, і додому він повернувся поетом, автором низки ліричних віршів і поем.

У 1864 р. Куліш влаштувався у Варшаві на посаду директора духовних справ і члена комісії для перекладу польських законів, яку обіймав до 1868 р. На цій посаді сприяв русифікаторській політиці царизму, за що зазнав критики з боку українських і польських діячів культури. Тоді ж він зав'язав тісні взаємини з галицькими українцями, часто виїжджав до Львова і пізніше якийсь час жив там. Особливо активно Пантелеймон Олександрович співробітничав з народовським журналом «Правда». За словами І. Франка, «Куліш був головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-х років» (31, 333).

У 1871 р. Куліш жив у Відні, а в 1873—1874 рр. працював у Петербурзі редактором «Журнала Министерства путей сообщения». На той час в історичних поглядах письменника намірили помітні зміни, що й засвідчило його трьохтомне дослідження «История воссоединения Руси» (1874—1877). У ньому автор негативно оцінив козацькі та селян-

¹ Пантелеймон Куліш, Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства.— К., 1927.— С. 58.

* Повністю роман побачив світ у радянський час в українському перекладі — «Шукачі щастя» (К., 1930).

² Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч.: В 15 т.— М., 1948.— Т. 4.— С. 626.

¹ Детальніше див.: Бернштейн М. Д. Пантелеймон Куліш // Історія української літературної критики. Дожовтневий період.— К., 1988 — С. 123—137.

ські повстання як такі, що руйнували початки української державності й культуру, осудив народних і літературних співців козаччини та гайдамаччини (у тому числі й Шевченка, музу якого назвав «полупьяной»). Натомість він підніс культуртрегерську місію польської та ополяченої української шляхти і російського царизму. Ця «История...», особливо її другий том (1875), справила, без перебільшення, шокове враження на українську громадськість, яка уявляла собі в Кулішеві Кобзаревого наступника, а відкрила в ньому царєфіла.

Тим часом горезвісний Емський указ 1876 р. значно обмежив публікації оригінальних творів українською мовою і заборонив українські переклади з інших мов і сценічні вистави та читання. Наступного року Пантелеймон Олександрович без успіху домагався дозволу видавати «Журнал П. А. Куліша». Усе це якщо не розвіяло, то, принаймні, відчутно похитнуло його «москвофільські» ілюзії, його примарні надії на культуротворчу місію російського абсолютизму на Україні. 1877 року він назавжди залишив державну службу. Оселився на хуторі дружини Мотронівка поблизу міста Борзна на Чернігівщині, зрідка виїжджав за кордон.

Із своїх публіцистичних статей, написаних по-російськи, та українських художніх творів Куліш уклав збірку «Хуторская философия и удаленная от света поэзия». У ній він обстоював право українського народу на самобутній розвиток і доводив, як і в «Листах з хутора», надрукованих в «Основі» (1861.— № 1—4), переваги патріархального хуторянского побуту над міською цивілізацією. Ця книжка майже відразу ж після її виходу в світ (Петербург, 1879) була заборонена цензурою і вилучена з продажу.

Прагнучи вийти зі своїм словом до читача, Куліш звертає погляд до Львова і в 1881 р. пробує відкрити тут — удвох із ученим-бібліографом І. О. Левицьким — політичний часопис. Але й ця спроба не увінчалася успіхом.

Письменник намагається надихнути галицькоукраїнських і польських інтелігентів на спільну працю на благо обох культур і видає у Львові «Крашанку русинам і полякам на великдень 1882 року». У цій публіцистичній брошурі автор зробив екскурс у минуле й осудив «своєвольне буяння» козаків, підніс українську дрібну шляхту і польсько-шляхетських «можновладних культурників і колонізаторів України», однак і їм докорив за «помсту і криваву кару» повсталим. З критикою брошури виступили Д. Мордовець, І. Франко, М. Костомаров.

Тим часом по «полонофільських» настроях Куліша боляче вдарило те, що польська інтелігенція не виступила проти розпорядження папи римського передати василіанський монастир у Добромилі єзуїтам (ця акція фактично означала подальшу колонізацію українського населення Східної Галичини). Вважаючи винними у розбраті слов'янських націй католицьких ксьондзів і православних попів, Куліш у середині 80-х рр. з надією приглядається до мусульманського світу, до етичних цінностей ісламу.

У Мотронівці, перейменованій ним на Ганнину Пустинь, Куліш пише нові вірші, поеми, драми, з натхненням працює над перекладами та переспівами, не полишає й історіографічних досліджень («Отпадение Малороссии от Польши», тт. 1—3, 1888—1890). Не плекаючи вже власних видавничих задумів, письменник усе ж не переставав дбати про розвиток української періодики. Так, чистий прибуток від збірки «Дзвін» (Женева, 1893) він оддав на видання прогресивних часописів — двотижневика «Народ», який редагували М. Павлик та І. Франко, і першої на Наддніпрянській Україні газети українською мовою «Хлібороб».

З олівцем у руках Куліш помер 14 (2) лютого 1897 р. на хуторі Мотронівка, де його й поховано.

ЕПІЧНА ПРОЗА

Літературну творчість П. Куліш розпочав з опрацювання українських народних казок і фантастичних переказів. Дебютував міфологічно-етнографічними оповіданнями «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став» і «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе» («Киевлянин». — 1840. — Кн. 1) *. У них, як і в «повести из народных преданий» «Огненный змей» («Киевлянин». — 1841. — Кн. 2), автор опрацьовує тему «гріха». Ці твори є своєрідними притчами: перший — про непомірну, неприборкану пристрасть, два інших — про порушення патріархальних звичаїв та обрядів. У силове поле авторської уваги потрапили і ті народні перекази параболічного характеру, в яких осуджується жадоба до збагачення, легкої наживи. Письменник майстерно використав елементи народної демонології, християнської алегорії, уміло поєднав побутово-реальну та казково-міфологічну площини.

* Другий твір в іншій редакції був опублікований в «Литературной газете». — 1840. — № 26.

Імпульсом до написання в 1844 р. романтичної ідилії «Орися» («Записки о Южной Руси». — 1857. — Т. 2) — кращого твору серед малої прози Куліша — послужила шоста і частково сьома пісні «Одіссеї» Гомера. Зберігши багато в чому їхню сюжетну канву (віщий сон дочки Феацького царя Навсікаї — прохання дати їй колісницю, щоб поїхати на річку випрати плаття, — зустріч красуні з Одиссеєм — візит Одиссея в палац Алкіноя), Панько Омелькович повністю замінив античну декорацію на український колорит, перенісши дію в національну старовину. В центрі «Ориси» — природна зміна поколінь, ідея оновлення й коловороту людського роду, незнищенності української народності. Письменник опoетизував старосвітський патріархальний побут, гармонійні стосунки давньої людини з природою, любовну та родинну злагоду, проте й зідеалізував взаємини козацького сотника та його слуги.

Інша романтична ідилія Куліша — «Дівоче серце» («Вечерниці». — 1862. — № 39—42) звернена до авторської сучасності. Зобразивши шлюб селянської дівчини Оленки та заможного, інтелектуально розвиненого козака Павла Піддубня, митець виразив ідею органічного поєднання жіночого «правдивого серця» та чоловічого розуму, людини «природної» й освіченої, ідею культурного поступу народу під проводом національної інтелігенції.

У романтично-баладному оповіданні «Гордовита пара» («Основа». — 1861. — № 11—12) Куліш на тлі козацької старовини порушив тему парадоксального, фатального непорозуміння закоханих, тему кохання, знівеченого підозрою та гордовитістю.

На початку 60-х рр. Куліш-прозаїк творить у душі етнографічно-побутової школи — ідеалізує патріархальну мораль, подає ідилічні картини старосвітського селянського побуту, оздоблює сюжет фольклорними переказами, використовує форму народної оповіді (оповідання-анекдоти «Сіра кобила», «Очаківська біда», морально-повчальні оповідання «Про злодія у селі Гаківниці», «Потомки українського гайдамацтва», історичні оповідання «Січові гості», «Мартин Гак»).

Першою спробою Куліша в жанрі історичного роману був «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (К., 1843).

Син сотника Чарниша Михайло без батьківського благословення іде добровольцем у царську армію захищати чужі народові імперські інтереси Петра III і терпить крах усіх надій. Рядками з народної пісні автор моралізує:

ловіка викликав в Олександрі такі сильні хвилювання, що в неї стається викидень, після чого вона вже ніколи не могла мати дітей. Про ті докори сумління, що сповнюють його як чоловіка, який прирік свою дружину на нелегкі випробування, Панько Омелькович з невідомою щирістю і пронизливим щемом зізнався у вірші «Дивлюсь на срібний волос твій, кохана».

Куліш не був однолюбом і не завжди відзначався подружньою вірністю. На зламі 1850—60-х рр. він міг дозволити собі любовні романи з панночками Лесею Милорадовичівною та Ганною Рентель, з Марком Вовчком і Параскою Глібовою (дружиною Л. Глібова). На якийсь час Олександра здалась Пантелеймонові буденною, і він вирушив у духовно-інтимні мандри. (Це ж бо так характерно для його психологічного типу — розчарувавшись, вибудовувати в своїй уяві ілюзорні пристані, а відтак вертати до рідного порога — згадаймо його ідеологічні мандри!). Олександра ж Михайлівна усе життя залишалася йому вірною, люблячою дружиною. На старості літ «гарячий Куліш» пересварився майже з усіма своїми друзями, усамітнівшись на хуторі, подалі від суетливого світу, в тому числі й письменницького. А от його дружина з жіночою стійкістю витерпіла всі примхи Панька Омельковича і була йому не покірною домашньою служницею, а однодумцем, надійним другом. Чи ж можна було не оцінити цей жіночий подвиг? І вдячний Куліш найкращі ліричні поезії присвятив Олександрі: «Чолом і ралець моїй знаній», «Чолом доземний моїй же таки знаній», «Благословляю час той і годину», «Дума про найвищий дар», звернення «До Ганни Барвінок» (1890), що не ввійшло до «Дзвону», та інші твори.

«Лета к суровой прозе клонят, лета шалунью рифму гонят», — зізнавався Пушкін в «Евгении Онегине». У Куліша ж вийшло навпаки. Він починав як прозаїк, досягнувши в царині прози чималих успіхів, а завершував свій творчий шлях як поет, лірик і ліро-епік. Проживши з дружиною не одне десятиліття, Панько Омелькович раптом вибухнув по-справжньому свіжою любовною лірикою. У ній вчуваються і тремтіння молодого серця, збентеженого несподіваними припливами ще не звіданого кохання, і спокійні ритми погідної, умиротвореної душі.

Куліш не був би Кулішем, якби в своїй інтимній ліриці не вдався до філософських роздумів. На щастя, тут поет перемиг у ньому публіциста, і Панько Омелькович створив зразки не стільки декларативної, скільки сповідальної, філософсько-психологічної поезії: «Шукання-викликання», «До Марусі В ***», «Чудо», «Видіння», «Благословляю час

той і годину» та ін. Він оспівує одухотворене кохання, гармонію споріднених душ, усамітнене подружнє життя на хуторі в тісному зв'язку з природою. У вірші «Рай» любовна тема тісно переплітається з натурфілософською, з темою Аркадії, як називають уславлення ідилічного краю в античній і середньовічній літературі. Ці ідеї, а також сковородинський ідеал внутрішнього спокою і душевного благородства звучать у віршах «Праведне панування», «Три поети», «Премудрість», «Хмари» і особливо в мініатюрі «Троє схотінок»:

Я не хотів би ні царських палат,
Ні вертоградів пишно-прохолодних,
Аби у мене був з душею добрий лад,
Щоб не насилював я мислей благородних.

У панегіриках «освіченим монархам» і памфлетах про козацтво Куліш полемізує, возвеличує, таврує і насміхається. Зрозуміло, що таким чином він спонукає до дискусії, належної відповіді йому. Та є у «Дзвоні» вірші, в яких громадянська патетика виражена інтимно-сповідальною інтонацією, — поет не стільки проповідує, скільки неквапливо роздумує, зв'язується у своїх почуттях, розказує про власні митарства, оглядає пройдений шлях: «До Тараса за річку Ахерон» («Недоспів твій доспіваю, мій брате...»), «З Підгір'я», «На чужій чужині», «Анахорет», медитативний заспів «Відрадощі жизні, кому ви судились?» до «Думи про курку з курчатами». У «Піонері» Панько Олелькович пробує осмислити власну роль у духовному житті України: «Я не поет і не історик, ні! Я — піонер з сокирою важкою: Терен колючий в рідній стороні Вирубую трудящою рукою. Не раз кроплю свою роботу й кров'ю, Та весело так поратись мені».

Такі вірші є сповіддю громадянина, патріота; огорнені серпанком камерності, вони часто звернені до самого себе або ж до своїх найближчих і найвірніших супутників — Дружини, Кобзи та Музи («Одвідини», «До кобзи та до музи», «Праведне панування», «Поетові», «Сум і розвага», «Муза», «Хмари»). Тут автор являється в образі ліричного героя — суб'єкта викладу і дії та об'єкта психологічного пізнання.

Цей ліричний щоденник напівдобровільного анахорета (самітника), вигнанця-хуторянина, сповненого власної гідності, не може не зворушити, не викликати співчуття і навіть пошани. Так, пошани! Бо ж Куліш постає тут самим собою, пише те, що думає, у чому щиро переконаний, не лукавить ні з собою, ні з читачем, не запобігає перед сильними світу сього, ані догоджає письменницькій громаді;

він байдужий до кар'єри, багатства, мізерних чвар і дешевої популярності.

Цей ідеал незалежності митця Куліш виразив у художньому маніфесті «Поетові», епіграфом до якого взяв початковий рядок із вірша Пушкіна «Поету» — «Поет! не дорожи любовію народної»:

Кобзарю! Не дивись ні на хвалу темноти,
Ні на письменницьку огуду за пісні,
І ласки не шукай ні в дуків, ні в голоти:
Дзвони собі, співай в святій самотині.

Від цих, а також багатьох інших рядків Куліша, зокрема вірша «Хмари», де одухотворений поет протистоїть «світові» — «твориву тиранства хирному», «натовпу тупому, сліпому», віє духовним аристократизмом Байрона.

У 80—90-х рр. Куліш створив низку великих за обсягом ліро-епічних поем. Його «туркофільські» настрої відбилися в поемах «Магомет і Хадиза» (Львів, 1883) та «Маруся Богуславка». У першій з них автор приглядається до моральних цінностей панівної серед турків мусульманської релігії та постаті її засновника араба Магомета (Мухаммеда, бл. 570—632). Уславлюючи в цьому творі самовіддану жіночу любов дружини-натхненниці Магомета Хадизи та його чоловічу вірність і вдячність, поет мав на думці відкрити християнській Україні етичні цінності «невірних», «бусурман». Зрештою, це було в руслі європейської романтичної традиції з її увагою до східної екзотики та мусульманства. Хоча Кулішів образ ісламського світу не вільний від ідеалізації, все ж він розширював інтернаціональні обрії української літератури, виховуючи в читача не тільки релігійну терпимість, а й неупереджене, зацікавлене ставлення до інонаціональних цінностей, до інакших моделей світорозуміння.

«Маруся Богуславка (1620)» збереглася без закінчення, яке згоріло 1885 р. під час пожежі на хуторі Мотронівка. Ця величезна поема свідчить, що Куліш, ставши поетом, зберіг свій природний потяг до романного мислення. У її перших семи піснях він опрацьовує сюжет народної думи про Марусю Богуславку, яка допомогла співвітчизникам втекти з турецької неволі. Інші ж пісні поеми (а останньою із збережених є неповна тринадцята) автор будує почасти на історичних переказах про українських дружин турецьких султанів Роксолану та Міліклію, проте насамперед пропонує читачам власні фантазії на філософсько-історичну тему. В інтерпретації Куліша султан сам підлаштував утечу Марусино коханого та інших бранців з неволі. Своім

миłosердям Осман прихилив до себе серце української дівчини — у ньому вона побачила «знак звізди Востока», «Божого пророка». Любов Османа й Марусі подається поетом як єднання турецького півмісяця та українського сонця. Султан і його улюблена дружина виступають носіями вищих — загальнолюдських — ідеалів ісламу та християнства.

Поема мала завершуватися історичним походом Османа II на Україну і Хотинською війною 1620—1621 рр., у якій козацьке військо разом з польським розбило інтервентів. У художній інтерпретації Куліша це був би натхнений Марусею похід султана-спасителя для утвердження на Україні принципу вічної любові до ближнього. Не треба, однак, сприймати це буквально і думати, ніби тут митець фальсифікує історію. Він виражає лише свою універсальну поетичну ідею, історіософську концепцію, а не відтворює події 1620—1621 рр. на Україні. Для нього важливі не реальні діячі і відносини сусідніх країн на початку XVII ст., а ті можливості, які дає історичний матеріал для проповіді гуманізму.

Художній світ Куліша 70—90-х рр. взагалі не можна розглядати з погляду конкретного історизму, тобто зображення реальних осіб, подій і обставин, пружин і тенденцій суспільного розвитку. Адже цей письменник-романтик малює картини не типові, «життеподібні», а літературно-умовні, символічні. Від буквального розуміння філософсько-історичних поем і драм П. Куліша («Магомет і Хадиза», «Маруся Богуславка», «Драмована трилогія») слушно застерігав В. Г. Щурат. На його думку, герої цих творів (Кантемір і Осман, Байда і цар Наливай та ін.), як, до речі, і оспівані в панегіриках Петро I та Катерина II, є втіленням філософської думки автора. «Це не історичні фігури, але символи поетичної ідеї... В історичних поемах Куліша кожда історична фігура, зберігаючи лиш ім'я, втрачає свою знану індивідуальність, стає зовсім новим еством, більше символічним, ніж реальним, зокристалізованим догматом, візією і мрією автора, що, узнавши дійсність за пусту, заповнив її роєм мар — не для своєї забави, а для спасення світу. Куліш, чи він зображає Кантеміра й Османа, чи Байду, чи Магомета, все зображає себе з своїми мріями»¹.

На формування філософських та етичних поглядів П. Куліша значний вплив справив нідерландський мислитель XVII ст. Б. Спіноза. Цей філософ ототожнив Бога й приро-

¹ Щурат В. Філософська основа творчості Куліша. — Львів, 1882. — С. 134.

те серце». «Ум просвічений» він убачав у «культурників», а «природний» — в окремих хліборобів-хуторян. Серед вихованок насамперед патріархального побуту поет знаходив і «чисте серце». «О тихі хутори, великі у малому, великі тим, що є найлучче-краще в нас», (II, 147), — так шанобливо звертається він до хуторів у поемі «Уляна-ключниця (1685—1870)», маючи на увазі під отим «найлуччим-кращим в нас» праведне жіноче серце. Його й оспівує автор у цій побутово-історичній поемі: «Нехай Гомер, Шекспір і всі співці великі співають про царів, героїв, героїнь... А я — про ключницю співатиму, про Вляну, Як щиро й праведно вона служила пану» (II, 91—92). На тлі зображуваної ним класової боротьби в українській історії Куліш милується окремими випадками того, як «пан із мужиком навіки побратались; Один без одного — леміш без чересла» (II, 120).

«Недогарок третій» — «Адам і Єва» — має автобіографічний характер: поет пробує розповісти про свої побутові конфлікти з сусідами на хуторі Мотронівка. «Уляна-ключниця», «Адам і Єва», а також «недогарок другий» — «Сторчак і Сторчачиха» об'єднані ідеєю вивищення заможного хлібороба, гречкосія над «печкурниками», «гололою». У цих поемах Куліш менше лірик, а більше епік, схильний до об'єктивованого малюнка, описовості, відтворення побутових деталей.

Оригінальною і дотепною відповіддю Куліша критикам є поема «Куліш у пеклі» (1890—1896). Цей твір написано у формі літературної містифікації: його нібито автор — Панько Небреха — у віршованій формі розповідає із слів Куліша про його мандри по пеклу, куди Панька Омельковича «втюрнули» «літературні гайдамаки» за його зневаження козацтва. Проте в пеклі Куліш несподівано зустрів не кого іншого, як своїх численних опонентів. Його ж, «мученика за правду», святий Ілля відіслав назад на «грішну» землю, заповівши про все казати людям «навпростець». У цьому художньому експерименті Куліш використав, як він сам зазначив у поемі та в «Передній слівці до дописок» (приміток), народноповідний мотив про мандри до пекла і літературний досвід Данте та Котляревського («Небрешина поема» написана тією ж строфою, що й трагедія «Енеїда»).

«Куліш у пеклі» — це, по суті, віршовані мемуари, жваві за викладом, дошкульні за висловом. Панько Омелькович розповідає про свої науково-політичні розходження та побутові конфлікти з колегами, причому доповнює поетичний текст просторими примітками автобіографічного та історіографічного характеру.

Показово, що автор поеми рішуче відкинув поради деяких земляків приховати «невигідну» правду у висвітленні національної історії («вмовчати тобі б годилося: як дещо в козаків чинилось...» — III, 168).

Замислюючись над проблемою свободи волі та свавілля, Куліш у «дописках» до цієї поеми зазначив: «Здавалось нашим предкам, так мужикам, як і панам, що найвище благо на землі в тому, що запорозька пісня зве «на серденьку своя воля». Воно ж бо так і єсть, та тільки щоб усяке серденько було доведене до вмілості користуватись волею, не вшкоджуючи нікому, а через те й самому собі...» (III, 51).

З обуренням говорить Куліш у поемі про нетерпимість окремих учених, особливо високопоставлених, до чужої, відмінної від їхньої, думки, про нав'язування власних наукових поглядів силою. Поет наводить реальний факт. Свого часу О. Бодяньський видав у перекладі російською мовою спогади Флетчера про епоху Івана Грозного, надруковані в Лондоні ще 1591 р. За це О. Бодяньського не без втручання С. Соловйова звільнили від обов'язків ученого секретаря «Общества истории и древностей российских» і на рік перевели з Московського університету в Казанський (він, однак, туди не поїхав і заробляв приватними лекціями). Куліш ганьбить наукову нетолерантність і розправу з інакомислячими ученими за допомогою адміністративних, каральних методів: «Подвижник, бачите, науки: Йому не попадайся у руки, А то в застінок поведи! Там з тебе видавить олію За всяку вчену різноцію: Бо в дурнів перед він веде» (III, 201).

У 90-х рр. Куліш працював над великою за обсягом поемою «Грицько Сковорода» (написав дві розлогі пісні, третю не завершив). Ця поема безфабульна, лірично-медитативна, описова; у ній автор пропонував читачам власний виклад давньоруської та української історії, біографічний нарис про Г. Сковороду та характеристику його діяльності.

Звернення Куліша до постаті мандрівного філософа XVIII ст. було закономірним — Панько Омелькович побачив у ньому подібного до себе гордого й незалежного самітника, якого «світ ловив, та не спіймав». «Ні мужиком був, ні панком», «полуаскет і стоїк строгий», який «всіх висот земних цурався», «цуравсь козацького шляхетства», «славетного купецтва», «хаптурників попів», «мированих ченців», «Хто Бога Правди возлюбив І в серці храм Йому зробив», хто жив «В храму духовної свободи, Непідкупної правоти, На лоні свіжої природи І хуторної простоти», — ось такий Сковорода виявився у великій пошані в нового

«апостола хуторної філософії», як назвав Куліша І. Франко (41, 479).

Куліш цінував Сковороду як мислителя, гідного «просвіченого» XVIII ст. Поет намагався представити мандрівного філософа взірцевим письменником-просвітителем, носієм культури, і тільки дуже шкодував, що схоластика відірвала його від життєдайних джерел народної мови. В уявленні Куліша ідеальний національний поет має поєднувати в собі філософсько-етичне просвітительство Сковороди і Шевченкову віртуозність у володінні народною мовою.

У 80—90-х рр. Куліш дотримувався тенденційної думки про те, ніби Давня Русь є прабатьківщиною винятково України, а Росія немовби лише відгалузилася від староруського стовбура. Він називав Україну та українців Старорущиною і старорусами, а Росію та росіян Новою Руссю і новорусами. Сучасній йому підневільній Україні Панько Омелькович протиставляв не героїчну козацьку минувшину, як це робили харківські та київські поети-романтики 20—60-х рр., а Київську Русь, «культурну путь» Володимира та Ярослава Мудрого. «Вертаймось до князів-варяг під нероздільний руський стяг!» — закликав автор у поемі «Грицько Сковорода» (III, 296). Звідси старокнижницький стиль пізнього Куліша — від промовистих підзаголовків творів («староруські думи й співи», «староруська поема», «староруська драма») до зумисного — нерідко штучного — вкраплення в них архаїчної лексики — реліктив церковнослов'янської та давньоукраїнської книжної мов (*еси, благоухають, воздох, кукла, житіє, скверна, олжа, награда* і т. ін.).

ДРАМАТУРГІЯ

Як драматург П. Куліш дебютував першою (і єдиною) дією, написаною прозою, п'єси «Колії. Українська драма з останнього польського панування на Україні» («Хата», 1860).

У 70-х рр. побачили світ дві невеликі віршовані містерії Панька Омельковича, або, як він їх назвав, переклавши українською мовою грецький термін, «дивовижі». Драмована ідилія «Хуторянка, або Співана хвала молодій перед весільними гістьми. Антична народна дивовижа» («Руська хата. Буковинський альманах на рік 1877»), являє собою зразок буколічної літератури, почасти українізованої (поряд із традиційним в античній драматургії хором і з персонажами, зодягненими «на всхідний спосіб», у сценах виступає Хуторянка «в українським строю»).

Інший твір — «Іродова морока» («Руська хата»; 2-га ред. — в «Хуторской философии и удаленной от света поэзии», 1879) — це містерія на різдвяні свята, за визначенням автора — «народна вертепна дивовижа». В її дійстві представлено символічне визволення України (в образі Правди) з неволі Запорожцем.

Найвищим здобутком Куліша-драматурга стала «Драмована трилогія», написана віршами (окремі сцени прозою) у кращій половині 80-х рр.

Трилогія відкривається драмою «Байда, князь Вишневецький (1553—1564)» (Спб., 1884). Її головний герой виступає своєрідною художньою іпостассю самого автора, його духовним другим «я». (До речі, цей романтичний принцип ліричного й ідеологічного ототожнення автора з ідеальним героєм Куліш втілює і у «Великих проводах», де зробив речником своїх поглядів «культурника» Голку, і в поемі «Магомет і Хадиза», в якій ототожнив з реформаторською діяльністю Магомета серед арабів свою проповідь серед українців євангельського принципу любові до ближнього, відновлення пріоритету етики в релігійному віровченні, і в «Марусі Богуславці», де легендарну героїню зобразив носієм власних «туркофільських» ідей, а в образах Османа та Кантеміра виразив свої уявлення про месіанське призначення культурних правителів.)

Як і його літературний творець, Байда теж шукає правду в «короля», «султана» та «царя». І скрізь марно. «В землі кравецькій не знайшов я віри: Нема там віри, де панує кривда... Торгують правдою в дворі кравецьким, Торгують нею і по панських дворах» (IV, 179), — так характеризує Байда королівсько-шляхетську Польщу.

Не справдилися сподівання Байди поробити своїх побратимів «правди лицарями» «Під бунчуком червоним Солимана, Наслідника культурників каліфів» (IV, 172). Од проникливого ока героя не сховалося, що «турецькі ринки рясніють нашим людом українським», що «Невольницькі се руки сади садили, мури муровали», «мечеті пишно зодягали» (IV, 177). Звідси його гіркі зізнання: «Вповав я, буде правда в Солимана, Наукою освіченого турка... Та ні! Нема і в Солимана правди» (IV, 179—180). І Куліш вустами свого героя полемізує вже з самим собою — із сповненим ілюзій автором «Марусі Богуславки»: «А ти, турецька земле, не спасешся Ні Роксоланою, ні Солиманом: Бо з Магомета вже давно смієшся, Зробивши милосердника тираном» (IV, 188).

Добрі слова у Байди знайшлися про Російську землю — вона «Кипить і грає силою-снагою, Удачею, одвагою люд-

ською. Там тільки б велетням на світ рождались» (IV, 234—235). Проте побачив у ній шукач правди й інше:

Та глибоко в ту землю кривда в'їлась,
В серцях підлиз царських закоренилась.
Вони обстали трон високим муром,
Премудрого зробили самодуром.
Крізь золоті самодержавства крати
Рикає лев сей — трусяться палати,
А можновладство підступного слова
Все дужчає, мов гідра стоголова (IV, 235).

Розчарувавшись у російському царизмі, бюрократичному чиновництві, герой Куліша, однак, знайшов «серця правдиві» серед російського народу, усвідомив необхідність єднання прогресивних сил України та Росії: «Московська Русь до себе прикликає... Серця правдиві до сердець гукають: «...Рятуймо Русь і Київську, й Московську, І вольну Новгородську, й славну Псковську! Бо татарва нова по ній нуртує, Століття кривди й мороку готує» (IV, 235).

Помандрувавши по світу, Байда зізнається:

Шукав я правди по світах широких,
Коло престолів золотих високих;
Та бачу, що шкода її шукати
Окрім своєї озброєної хати.
Я збройну хату за Дністром збудую,
Повз ріки й море башти помурую...
Хто б не озвався правду боронити,
Всім рівно будуть козаки служити (IV, 236).

У тій «взброєній хаті», згідно з Байдиним проектом, знайдеться місце і для тих росіян, «в кім іскра правди тліє» і яких романтичний герой-месія веде за собою. Це, таким чином, «збройна хата» прогресивних сил України та Росії для здійснення інтернаціонального завдання — захисту добра і правди в усіх сусідів. Письменик ратує за зближення народів на засадах гуманізму, рівноправності й свободи.

Крізь призму поступу цивілізації та культури Куліш оцінює і козацьку вольницю. Автор протиставляє Байду, князя Вишневецького, і Феська Ганжу Андибера, гетьмана запорозького, як представників різних національних типів суспільного мислення та історичних діянь — культурницького і руйницького.

Прообразом запорозького гетьмана в драмі став герой народної думи «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер», який підняв козацьку голоту на помсту дукам-багатіям. Куліш робить його носієм класово-егоїстичної моралі «козацької черні», сліпої ненависті січовиків до панства. Андибер

висуває свою соціально-визвольну програму: «уся вселенна Під нашим присудом козацьким буде, Почезне панська сила навіженна, І раюватимуть всі вбогі люди» (IV, 232). Він теж «шукає правди й волі на Україні», а також на Босфорі, перетворюючи, однак, «козацьку вольницю» на сваволу, жорстоко утверджуючи диктатуру запорозької демократії чи, точніше, в інтерпретації Куліша, охлократії (влади натовпу).

«Низовці нетяги» та їхній гетьман зображені в драмі тенденційно, з підкресленням у них негативних рис («ледача ледар», «гультьяйство», «уся голота, що не любить плуга»). Сам гетьман поданий як «душа того козацтва, Що в нього здобич — віра, честь і правда» (IV, 240). Однак у Кулішевих застереженнях проти стихійної сили темної і дикої «черні», у його вбачанні в її озлобленому підйомі загрози здобуткам цивілізації та культури була своя доля правди.

Куліш аж ніяк не ігнорує народний визвольний рух. Адже це сила, а без сили, як переконується Байда, правда не восторжествує. Недарма ж він з таким захопленням мовить про січовиків: «О козаки, народе мій завзятий, Первоцвіте між нами, лицарями! Хто б ваші душі вмів собі з'єднати, Той царював би над всіма царями» (IV, 192). Завдання, отже, полягає в тому, щоб «дику силу» зробити силою добра. «Сьогодні козаки — зняряддя зради, А завтра — воїни святої правди» (IV, 236), — пророкує герой драми. Думка про необхідність просвітити культурою повсталі народні маси є однією з визначальних і плідних у п'єсі «Байда».

У цьому творі звучить і апофеоз жіночого начала в творчості Куліша. Вустами головного героя письменник проголошує: «Бо дух наш родиться в душі жіночій, — Дух повен жертви, повен занедбання Себе самого для добра людського: Нема в людей святішого призвання, Нема й у Бога луччого нічого!» (IV, 237). І якщо жінка — пророк любові (Хадиза, Маруся Богуславка, Вишневецька і Катруся), то чоловік — її лицар і оборонець (Магомед, Осман, Байда).

Гуманістичні орієнтири «Байди» безсумнівні. Та все ж п'єса не дає чіткої відповіді на питання про те, яким же чином розплутати клубок соціальних, національних та релігійних суперечностей у тих чи тих історичних умовах. Куліш і сам відчував вразливість своїх ідей з точки зору їх практичного втілення. Недарма ж Байда перед стратою сказав: «Родивсь я рано», маючи на увазі, що йому не судилося розбити «стіну віри», однаково спотворених і на Україні, й у Росії, і в Польщі, та й у Туреччині.

П'єса Куліша є джерелом універсальних, історіософських, а не конкретно-історичних, ідей. Вона була не безпосереднім керівництвом до дії, а гуманістичним зарядом на майбутнє. Врешті-решт і сам письменник так розумів свою творчість, проголошуючи вустами Байди віру в те, що «Настає інший вік і інші люди: Над ними правда царювати буде» (IV, 246).

У другій драмі трилогії — «Петро Сагайдачний (1621)»^{*} Куліш теж зробив спробу змалювати боротьбу в національній історії «вічного мороку» і «світла», спрямував героїв на шукання правди («О правдо, правдо! Де ти і в кого ти? І хто тобою перед Богом свят?» — IV, 271), порушив проблему насильницького доброчинства, висловив ідею про облагородження козацтва культурою («Воскресни, Мудрий князю Ярославе, в наслідниках варязьких, козаках!» — IV, 299), уславив добродіє «женське серце», за яке «лягти козацька рада голова» (IV, 358). Тут же й інкєтиви на адресу «вельможного панства», «ехидних єзуїтів», попів, ченців, уніатів, а також крамарів та інших дрібних власників і виробників, яких автор теж називає «руїниками». Драматург протиставив козацькій «руїні» «тихий рай» хліборобського хутірнього побуту, а «царю руїників і паліїв» Наливайку — гетьмана реєстрових козаків Сагайдачного, котрий, як відомо з історичних джерел, дбав про розвиток культури.

І в цій драмі є свій «нововірець» — Хмелецький, підводий київський, керманіч «шляхетсько-козацького коша». Цей герой проповідує незбюрократизовані настанови Нового Завіту, «спасенну путь любові»: «Жилище Боже не костюл, не церква, А в грудях чисте серце, правий дух» (IV, 308).

Центральною в п'єсі є проблема возз'єднання України з Росією (тут Куліш оперся на історичний факт — у 1620 р. Сагайдачний відрядив до Москви посольство з проханням прийняти козаків на російську службу). Власне, така проблема як проблема вибору перед автором та його позитивними героями (Сагайдачним, київським митрополитом Іовом Борецьким, його сповідником Зосимом, козакуючим інтелігентом Петром Ререпою) і не стоїть: усі вони не сумніваються у необхідності й природності возз'єднання братніх народів і ведуть нещадну боротьбу проти «недоляшків» і «потурнаків».

^{*} Уперше її, як і третю драму «Цар Наливай», було надруковано у вид.: Куліш П. О. Драматична трилогія. — Харків, 1900.

Проблема в іншому — як досягти рівноправного возз'єднання? Її формулює Хмелецький, чия позиція в драмі, думається, найадекватніша авторській. Хмелецький теж не покладає ніяких надій на Польщу, вважаючи, що ждати від неї — нічого. «А ждати мусить Русь чогось від себе, Від присуду козацького меча, Від права всенародного» (IV, 366). І для Хмелецького возз'єднання України з Росією — орієнтир: «І я про єдинення Русі дбаю, Та не під самовладним кулаком», — додає він, — «Я на свободу розуму вповаю», бо «вповать на деспота даремно!» (IV, 365, 367). У драмі Куліш заперечує можливість справедливого возз'єднання народів під скіпетром самодержця. Автор — за єднання братніх народів, звільнених від тиранії абсолютизму. Не треба розглядати цю антицарську історіософську ідею як ретроспективну, тобто спрямовану на перегляд трактування історичного минулого. Ця ідея зорієнтована автором насамперед на його сучасність. Про це свідчить «Пролог» до драми, який завершується зверненням до музи: «Натхни ж нас правдою, о музо Мельпомено!.. І чистий руський дух по темних руських землях, дух братства широкого, мов світло, пронеси».

Заключна п'єса «Драмованої трилогії» — «Цар Наливай (1596)» — скидається на віршовану хроніку останнього року селянсько-козацького повстання під проводом С. Наливайка проти королівсько-шляхетської Польщі, що завершилося поразкою в Солоницькому бою 1596 р. Насправді ж і цей твір Куліша відбиває передусім світ його ідей, авторську культурницьку концепцію.

У драмі письменник зобразив гетьманів нерестрового козацтва Наливайка та Лободу як засліплених «дикою помстою» «руїнників», що мріють про диктат «козацької вольниці». «Він цар вселенної... Владика всіх владик і миротворець» (IV, 411), — так говорить про козаків Наливайко, в інтерпретації автора — «цар п'яницький» (IV, 389), «дух війни, наслідник бога Марса» (IV, 415). П'яницями і розпусниками показані у драмі козацькі отамани Мамай, Колій та Палій. І взагалі повсталі зображені як «гультьяї-голова».

Куліш визнає вагомі соціальні «приклучки» для вільної боротьби народних низів проти шляхти, «бо премудре панство... Так робить, щоб за безумне тиранство Повчив його кривавий гайдабура» (IV, 400). Проте Панько Омелькович вважав, що проти панського гніту треба боротися, не піддаючись почуттям ненависті і злоби. Згідно з одним із постулатів учення Спінози — пізнай закони вільного, гармонійного розвитку, щоб відповідно до них і

діяти, драматург велику увагу приділяє «релігії розуму» на противагу «релігії козацького серця».

У п'єсі «Цар Наливай» діють релігійні фанатики, які розпалюють національну ворожнечу: Афонєць, уособлення православного чернецтва, і Ignotus — втілення єзуїтства, котре зазіхає не тільки на українські, а й на московські землі. Авторські симпатії віддані виразникам розуму (а не серця), культурникам — гетьманові надвірнього козацтва князя Острозького Хмелецькому, коронному гетьманові Жовковському, екс-гетьману козацькому королівському Орішевському. Їхній ідеал — мир і дружба між українським, російським та польським народами. «О Русь і Польщо!» — вигукує Хмелецький. — «Скільки в вас завзяття! Як високо і гордо дух ваш дише! Та щоб не обнялись навіть браття, Єхидний Рим вам лист розводний пише» (IV, 406).

Та не тільки в умах культурників знаходить автор правду на Україні, а й у серцях жінок — хай і зневажених козацьких кабаниць Туркині, Параски та Мотрі. Це та Україна, яка «світу правди й без наук шукала» і «чула кривду серцем правосудним» («Пролог»).

П'єси Куліша, які склали «Драмовану трилогію», — це драми ідей (а не характерів): тут дійові особи виступають не стільки психологічно переконливими образами, скільки символічними носіями певних суспільних поглядів та історичних тенденцій.

* * *

Багатогранність Кулішевої творчості спонукала письменників і дослідників замислитись над природою його літературного таланту. Хто він насамперед — прозаїк (романіст, новеліст), поет (лірик, епік) чи драматург? Яка літературна форма була йому найбільш підвладною? На це питання відповідали по-різному. І. Франко в «Нарисі української літератури до 1890 р.» (1910) «дуже видне місце в наших письменстві» визнавав за Кулішем-епіком (прозаїком і поетом), автором «Чорної ради», «безпретензійних ескізів» «Орися», «Дівоче серце» та «Про злодія у селі Гаківниці», поем «Маруся Богуславка» і «Настуся» (41, 20, 288). У тій же праці Каменяр відмовив Кулішеві в ліричному хисті: «До чистої лірики він був зовсім нездібний і не дав тут ані одного твору, що міг би дорівняти Шевченкові» (41, 288). До вершин Кобзарєвого генія Куліш-лірик, звичайно, не піднявся, та все ж він, безперечно, прикрасив українську поезію талановитими сповідальними рефлексіями «Дзво-

ну», до речі, так схвально оціненими тим же І. Франком шістнадцятьма роками раніше в рецензії на цю збірку.

Прикметно, що М. Зеров, будучи загалом невисокої думки про Куліша-драматурга та поета-епіка, шанував його як лірика, автора «Дзвону» («Друга частина «Дзвону»... то є одна з вершин української лірики взагалі»), і навіть зазначав, що його драми, бідні на дію і позбавлені напруженого міцного діалогу, та ліро-епічні поеми з їх надто фрагментарним сюжетом цікаві насамперед своїми ліричними відступами, рефлексіями та описами¹.

Дуже високо оцінив «Марусю Богуславку» та «Драмовану трилогію» — «як поетичні (а не драматичні) твори» — І. Нечуй-Левицький: «Його «Марусю Богуславку», «Байду Вишневецького», а найбільше його «Гетьмана Петра Сагайдачного» я ставлю нарівні з творами Лермонтова та Альфреда Мюссе. Я розгортав Лермонтова і порівнював деякі місця з творами Кулішевими, читаючи їх навперемінки — і поезія там і там однієї вартості». Проте Кулішеву тенденцію він вважав дуже неправдивою, бо написаною «задніми числами», і навіть не сприйняв байронівської художньої специфіки його драм і поем: «Недостача цих творів в тому, що вони розтягнуті всякими сентенціями та міркуваннями, як і в байронівців та і їх взрაცя, самого Байрона»². Прихильник конкретно-реалістичного письма, І. Нечуй-Левицький не зрозумів своєрідної — цілком можливої — художньої природи «Марусі Богуславки» та «Драмованої трилогії» як творів історіософських, символічних і дивився на них крізь призму жанрових канонів «життеподібної» історичної драми та «римованої історії», «хроніки».

Тим часом філософсько-історичні драми Куліша, призначені насамперед для читання (а з застосуванням нетрадиційної режисури їх, гадаємо, можна й інсценізувати), формували нову лінію в розвитку української драматургії, відмінну від конкретно-реалістичної традиції, утвердженої М. Старицьким, М. Кропивницьким, І. Карпенко-Карим. «Драмована трилогія» передувала умовно-символічній, притчево-метафоричній драматургії Лесі Українки.

ПЕРЕКЛАДИ ТА ПЕРЕСПІВИ

Визначну роль у зближенні українського письменства з російською та зарубіжними літературами Куліш відіграв

¹ Зеров М. Поетична діяльність Куліша.— С. XXXVI, XXXVII, XLI.

² Нечуй-Левицький І. С. Збір. творів: У 10 т.— К., 1968.— Т. 10.— С. 371—372.

як перекладач. У циклі «Переспіви з великоруських співів» (кінець 80-х — початок 90-х рр.) поет звернувся до етнографічно-пейзажної лірики А. Фета, І. Нікітіна, О. Кольцова, О. Толстого, О. Пушкіна, Д. Минаєва. У віршованому посланні до Великої Русі, яким відкривався цей цикл, Куліш мріяв про «руське братство рівноправне» і, звертаючись до росіян, висловлював віру в те, що буде час, коли ми «Вкупі з вами в вольнім храмі і науки, й життя заспіваєм».

До Кулішевої збірки «Позичена кобза», присвяченої пам'яті П. Плетньова (Женева, 1897), увійшли переклади та переспіви ліричних віршів і балад Гейне, Гете, Байрона та Шіллера. Особливо вдало Куліш переклав ліричні перлини Байрона. Український шанувальник англійського романтика переклав також його поему «Чайльд-Гарольдова мандрівка» (Львів, 1905), частину роману у віршах «Дон-Жуан» (Львів, 1891) та поему «Шильйонський в'язень».

У Кулішевому відтворенні українською мовою у Львові 1882—1902 рр. вийшли 13 п'єс В. Шекспіра. І. Франко, який більшість цих публікацій відредагував, прокоментував і спорядив власними передмовами, відзначив, зокрема, що в українському «Гамлеті» Куліш «дав нам переклад, з яким можемо без сорому показатися в концерті європейських перекладачів великого британця» (32, 169).

Куліш відтворив рідною мовою також більшу частину Біблії. Доповнене перекладами І. Пулюя та І. Нечуя-Левицького її перше українське видання побачило світ у Відні 1903 р. Українською Біблією письменник плекав надію піднести в очах народу авторитет предківської мови як придатної для культурного поступу.

Кулішеві переклади не позбавлені певних недоліків (архаїзмів, русизмів, подекуди вони потребують різноманітнішої ритмомелодики, жвавішого викладу, більшої адекватності оригіналу). Та все ж перекладач переконливо доводив, що українською мовою можна успішно відтворювати світову класику. «Переспівами з великоруських співів» і «Позиченою кобзою» він прищеплював рідній літературі європейські поетичні форми.

Читаючи, перекладаючи та переспівуючи західноєвропейських і російських письменників, Куліш і сам набував необхідного мистецького досвіду. Особлива заслуга цього майстра слова в тому, що він одним з перших став на шлях європеїзації художніх форм української літератури (жанрових, ритмомелодичних, строфічних). В епічній прозі Панько Омелькович дав перший зразок історичного роману та оповідання-ідилії. В ліричній та ліро-епічній поезії він широко запровадив такі розміри, як п'яти- і шестистопний

ямб, анапест, дактиль¹, використовував різноманітні види строф, більшість з яких увів в українську поезію уперше: двовірш («З Підгір'я», «Муза»), олександрійський вірш («Царська грамота»), східний бейт («Анахорет. Взором Арабщини»), терцину («До Данта, прочитавши його поему «Пекло»), різні варіанти катрена, п'ятивірш («До Тараса за річку Ахерон», «Земляцтво»), секстину («Піонер», «Рай», «Видіння»), септиму («Покобзарщина», «Сум і розвага»), восьмивірш («Побоянщина», «Заспів» до «Думи про курку з курчатами»), восьмивірш, складений з олександрійських віршів («До підкарпатніх земляків»), октаву («Уляна-ключниця», «Адам і Єва», «Чолом доземний моїй же таки знаній», «Дума-пересторога», «До Марусі В***»), Спенсерову дев'ятирядкову строфу («Магомет і Хадиза», «Сторчак і Сторчачиха», «Лілія»), «онегінську» строфу («Грицько Сковорода»). У драматургії Куліш створив в сокохудожні зразки драми у віршах для читання.

Усе це відкрило нові перспективи для розвитку українського красного письменства. Мав рацію Б. Лепкий, стверджуючи, що «Куліш — це письменник-інтелігент, який учить нас, як треба працювати над собою, вчитися мови, вдосконалювати форму, збагачувати себе, боротися з собою і отруєнням... І поки поети пробували переспівувати нібито легкий склад Тарасових творів, поти не було великого хісна для нашої поезії, а як стали приглядатися до поетичного ремесла Кулішевого — явилися нові справжні Мистці, — одним з перших Іван Франко»². І справді: поезія М. Старицького, І. Франка, А. Кримського, Лесі Українки виростала переважно з тих пагінців ритмомелодики і строфічної будови, які прищепив українському віршуванню П. Куліш. Як поет, котрий свідомо орієнтувався на художні зразки європейської класики, він виступив провісником українських «неокласиків» М. Рильського, М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмари. І сучасна українська поезія Ліни Костенко, Д. Павличка та інших авторів, схильних до використання класичних віршових форм, сягає своїм корінням версифікаторських починань П. Куліша.

Отож, як писав про П. Куліша М. Коцюбинський у листі до І. Франка 18 березня 1901 р., «дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне ім'я...».

¹ Перші поодинокі мовський, М. Костомаровський.

² Лепкий Б. С. П. Поезії. — Кн. I. — С. 111.

зробили П. Гулак-Артемовський, Гребінка та ін.

т. — Берлін, 1923. — Т. 2.